

تحلیل ساختار برات‌های دیوانی دوره قاجار

مرضیه ثمره‌حسینی | امین محمدی

چکیده

برات دیوانی سندی بود که از سوی دولت به منظور پرداخت مواجب و دیگر هزینه‌ها صادر می‌شد. اهمیت برات زمانی مشخص می‌شود که بدانیم در دوره قاجار اغلب پرداخت‌های دولت به کارکنان کشوری و لشکری و به‌طور کلی، اغلب پرداخت‌ها در تمام امور دولتی به وسیله این سند انجام می‌گرفت. بر این اساس، این سند می‌تواند منبع مهمی برای نگارش تاریخ اقتصادی باشد. با وجود اهمیت برات‌های دیوانی، تاکنون هیچ پژوهش مستقلی برای شناخت آن صورت نگرفته است. یکی از دلایل این بی‌توجهی می‌تواند ساختار پیچیده و مبهم این سند تاریخی باشد.

هدف: این پژوهش با هدف بررسی و شناخت برات‌های دیوانی دوره قاجار سعی دارد ساختار ظاهری و محتوایی این نوع سند را بررسی کند. روش/ رویکرد پژوهش: در این پژوهش منابع کتابخانه‌ای و ۱۰۰ برات دیوانی از آرشیوهای اسناد تاریخی باروش توصیفی-تحلیلی مورد بررسی قرار گرفته است.

یافته‌ها و نتایج: براساس یافته‌های این پژوهش، این سند دارای ۵۴ نوع مختلف است که همه آنها در ظاهر و محتوا ساختاری نزدیک به هم دارند. در ساختار ظاهری، استفاده از خط سیاق، فشرده‌نویسی و فاصله بین ارکان با هدف جلوگیری از هرگونه دست بردن در ارقام بارز بود و ساختار محتوایی آن نیز براساس دستورالعمل مستوفیان تنظیم می‌شد. تمامی برات‌های دیوانی بررسی شده، سوای موضوع (پرداخت مواجب، انعام، و مانند آن)، صادرکننده (برات‌کش)، پرداخت‌کننده (برات‌گیر)، و دریافت‌کننده مبلغ (برات‌دار) ساختاری ثابت دارند.

کلیدواژه‌ها

اسناد تاریخی، برات دیوانی، ساختار ظاهری، ساختار محتوایی، خط سیاق، دوره قاجار

تحقیقات تاریخی

فصلنامه گنجینه اسناد: سال بیستم و پنجم، دفتر چهارم، (زمستان ۱۳۹۴)، ۳۱-۶

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۴/۱۵ ■ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۹/۲۲

تحلیل ساختار برات‌های دیوانی دوره قاجار

مرضیه ثمره حسینی^۱ | امین محمدی^۲

مقدمه

اسناد تاریخی از مهم‌ترین منابع پژوهش‌های تاریخی بوده و «شامل کلیه فرمان‌های سلطنتی، مکاتبات و اسناد سیاسی، معاهدات، نوشته‌های اداری، اسناد قضایی، مالی و حقوقی، گزارش‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و نظامی و برخی مکاتبات خصوصی، دوستانه و خانوادگی است که در قدیم به آنها سلطانیات، دیوانیات و اخوانیات می‌گفتند» (قائم‌مقامی، ۱۳۵۰، صص ۵-۶). این تعریف از سوی اغلب سندپژوهان پذیرفته شده است؛ آنچه باعث افتراق آرای سندپژوهان شده، دسته‌بندی‌های ارائه شده از اسناد تاریخی است؛ جهانگیر قائم‌مقامی در کتاب *مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی*، پس از تعریف اسناد تاریخی آنها را به چهار دسته اسناد مالی و قضایی، سلطانیات، دیوانیات و اخوانیات تقسیم‌بندی می‌کند (۱۳۵۰، ص ۴۱). این دسته‌بندی، نخستین دسته‌بندی صورت گرفته از اسناد تاریخی است که از سوی بسیاری از پژوهشگران مورد تأیید قرار گرفته است. امید رضایی اسناد تاریخی را به دو دسته شرعی و عرفی تقسیم‌بندی کرده است. رضایی در کتاب *درآمدی بر اسناد شرعی دوره قاجاریه* به بسط نظر خود می‌پردازد و مبنای نظرش را دو مقوله «شرع» و «عرف» استوار می‌کند (۱۳۹۰، صص ۲-۷). مونیکا گرونکه تقسیم‌بندی متفاوتی از سندپژوهان ایرانی ارائه کرده و اسناد تاریخی را به دو شاخه اسناد خصوصی و حکومتی تقسیم کرده است. به باور گرونکه اسناد خصوصی به اسنادی اطلاق می‌شود که به معاملات دوطرفه بین اشخاص حقیقی می‌پردازد و اسناد حکومتی دسته‌ای از اسناد هستند که یکی از

۱. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد اسناد و مدارک آرشیوی دانشگاه تهران

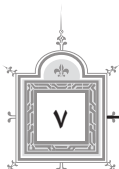
(نویسنده مسئول)

Samareh66_m@yahoo.com

۲. دانشجوی دوره دکتری تاریخ ایران

بعد از اسلام پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

Amin64_m@yahoo.com

طرفین معامله، شخص رئیس حکومت یا مقامات دولتی است (۱۳۸۷، ص ۷۴).

طبقه‌بندی قائم مقامی از اسناد تاریخی بر تکلف و تصنیعی و حاصل مطالعات وی در متون تاریخی و ترسل تا دوره صفویه است (رضایی، ۱۳۹۰، ص ۳). همچنین، تقسیم اسناد تاریخی به دو دسته شرعی و عرفی بسیار کلی بوده و نمی‌توان تمام اسناد را در قالب آن جای داد. یک حواله یا برات پیش از آنکه یک سند شرعی باشد در زمره اسناد مالی قرار می‌گیرد؛ یک حکم انتصاب پیش از آنکه سندی عرفی باشد سندی دیوانی بوده و اگر بخواهیم اسناد را در قالب این تقسیم‌بندی‌های کلی جای دهیم مانع پژوهش‌های عمیق شده‌ایم. همچنین، تقسیم‌بندی گرونکه، که در آن جایگاه اخوانیات نامعلوم است. رویکرد شیخ‌الحکمایی به اسناد تاریخی قابل قبول‌تر به نظر می‌رسد. او در کتاب *اسناد معماری ایران* بیان اینک اسناد تاریخی به شیوه‌های گوناگونی قابل دسته‌بندی هستند از اسناد دیوانی (فرمان، حکم، یرلیغ، نشان، و مثال)؛ قضایی (مبايعه‌نامه، مصالحه‌نامه، عقدنامه، و وقف‌نامه)؛ و خصوصی (نامه، قرارنامه، و جز آن) به عنوان نمونه این دسته‌بندی‌ها نام می‌برد (۱۳۸۱، ص ۹).

برات دیوانی «نوشته‌ای که از طرف دیوان وزارت و بارگاه به خزانه‌دار یا ولایات فرستاده می‌شد تا در مقابل آن وجه یا جنسی به آورنده بدهند» (انوری، ۱۳۸۱، ج ۲، ذیل «برات»). این سند یکی از انواع مختلف اسناد تاریخی است و با توجه به اینکه ماهیتی مالی دارد و از سوی دیوان صادر شده است، می‌توان آن را در زمره اسناد دیوانی - مالی قرار داد. در دوره قاجار اغلب هزینه‌های دولت از جمله مواجب کارکنان به صورت برات پرداخت می‌شد؛ به این صورت که دیوان، نوشته‌ای به خزانه مرکزی یا دیگر شهرها می‌فرستاد و آنها را موظف به پرداخت وجه نقد یا جنس به دارنده برات می‌کرد. پرداخت مواجب، که با برات صورت می‌گرفت، یکی از مهم‌ترین مخارج دولت بود و بخش عظیمی از درآمد خزانه حکومت صرف آن می‌شد (جمال‌زاده، ۱۳۷۶، ص ۱۵۰). در مواقع ضعف دولت مرکزی، برات‌های بدون پشتوانه‌ای صادر می‌شد که هرج و مرج اقتصادی به بار می‌آورد (شیخ‌نوری، ۱۳۸۶، ص ۳۱۹). برای نمونه می‌توان به دوران بعد از قتل امیر کبیر اشاره کرد: «بی اعتدالی جمع و خرج به جایی رسیده که سالی دویست تا سیصد و پنجاه هزار برات بی محل در دست مردم می‌ماند که [آن را] تومانی پنج هزار دینار کسر می‌فروشنند» (آدمیت، ناطق، ۱۳۵۶، ص ۹۲).

با وجود اهمیت موضوع برات در تاریخ قاجار، تا آنجاکه نگارنده می‌داند تاکنون پژوهش مستقلی در این خصوص انجام نگرفته است. به نظر می‌رسد، ساختار پیچیده و مبهم این سند یکی از عوامل بی‌توجهی پژوهشگران نسبت به این موضوع باشد. بر این اساس، این پژوهش سعی دارد با هدف شناخت برات‌های دیوانی به عنوان یکی از مهم‌ترین اسناد مالی دوره قاجار به عنوان یکی از منابع مهم پژوهش‌های تاریخی، با بررسی منابع تاریخی و ۱۰۰ برات دیوانی

گردآوری شده از سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، به این پرسش پاسخ دهد که این سند تاریخی از نظر ظاهری و محتوایی چه ساختاری دارد. نگارنده بر این باور است که بهترین شکل شناخت ساختار اسناد تاریخی، بررسی توأمان ظاهر و محتوای سند است، پس در این پژوهش، برات‌های دیوانی دوره قاجار در دو ساختار ظاهری و محتوایی مورد بررسی قرار می‌گیرند. در زمینه ارائه ساختار سندشناسی اسناد تاریخی تاکنون دو پژوهش درخور توجه انجام گرفته است. پژوهش نخست مقاله کریستف ورنر با عنوان « formal aspects of qajar deeds of sale in persian document » است. ورنر، در این پژوهش، ابتدا اسناد بیع را از لحاظ ویژگی‌های ظاهری چون کاغذ، خط، و ویژگی‌های تزئینی و سپس محتوای این اسناد در دو بخش متن و اضافات مورد بررسی قرار داده است (Werner, 2003). پژوهش دیگر توسط امید رضایی و در قالب کتابی با عنوان *درآمدی بر اسناد شرعی دوره قاجار* نگارش یافته است. رضایی در این کتاب ضمن معرفی اسناد شرعی ساختار محتوایی هر کدام را به صورت مختصر ارائه کرده است (رک: رضایی، ۱۳۹۰).

پیش از بررسی ساختار ظاهری و محتوایی برات‌های دیوانی لازم است انواع مختلف برات مشخص شود. در این قسمت، از سه کتاب *فروغستان*، *بحر الجواهر*، و *خلاصة السیاق* استفاده شده است که هر سه به منظور آموزش مستوفیان نگارش شده‌اند.

انواع برات‌های دیوانی

نویسنده کتاب *فروغستان*، ۳۶ نوع برات و علت صدور هریک را در اثر خود به شرح زیر معرفی کرده است:

انعام، ابتیاع، اخراجات، اسقاط، اجرت، بذر، نعل، تفاوت، تعلیف، تخفیف، تقاوی، تدارک، تصدق، تنقیه قنوات، تکلیف و تعارف، تعمیر، تحویل، تیول، تطلیه، جیره، خلعت، خانواری، سیورسات، سیورغال، صرف، طعمه، علیق الدواب، علوفه، عوض، قیمت، مقرری، مواجب، مساعده، مهمات، مال‌الاجاره، و وظیفه (فروغ اصفهانی، ۱۳۷۶، صص ۲۴۳-۲۵۰). در کتاب *بحر الجواهر*، که به منظور آموزش سیاق نگارش یافته، ۴۵ صیغه برات ذکر شده است. از این تعداد ۳۰ مورد در کتاب *فروغستان* نیز وجود دارد؛ دیگر برات‌ها به شرح زیر است:

ارمغان، استعمال، انسلاخ، انحراق، انفاء، انشقاق، انقطاع، انکسار، پیشکش، تنعیل، تسلیم، تبدیل، کرایه، مبیع، و مدد معاش (حسینی، ۱۲۹۶، ص ۶۶). کتاب *خلاصة السیاق* نیز علاوه بر برات‌های فوق از سه برات مستمری، اضافه، و استصوابی نام می‌برد (صفی‌نژاد، ۱۳۷۸، ص ۱۹۹). هریک از برات‌ها به عناوین مختلفی از سوی دیوان برای کارکنان دیوانی در ازای

خدماتشان صادر می‌شد. در کتاب‌های ذکر شده علاوه بر نام هر برات، علت صدور و شیوه نگارش آنها ارائه شده است. در اینجا به ذکر و معرفی چند نمونه از مهم‌ترین آنها که در میان اسناد گردآوری شده دارای بیشترین تعداد بودند، بسنده می‌شود:

برات تحویل: «آنچه خریده تحویل صاحب‌جمعان دیوان نمایند[و قبض رسید که از او گرفته در دفتر ضبط نمایند که در حساب او موافق قبض جمع نمایند]» (فروغ اصفهانی، ۱۳۷۶، ص ۲۴۶). این برات از مهم‌ترین بروات دیوانی دوره قاجار و معادل حواله اعتبار بوده و مبالغ آن اغلب بیشتر از برات‌های دیگر است. این برات بابت هزینه‌های فوق‌العاده و کلان دولت از جمله مخارج بیوتات سلطنتی، پرداخت انعام و غیره صادر می‌شد (مستوفی، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۴۲۵). برات تحویل به منزله وجه گردان یا اعتباری بود که برای مصارف آینده صادر می‌شد. این برات به واسطه اینکه به صورت علی‌الحساب صادر می‌شد، رسیدگی به صدور آن دیرتر انجام می‌شد؛ در حالی که مستوفیان به سایر بروات در زمان صدور رسیدگی می‌کردند (مستوفی، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۴۲۵؛ شقاقی، ۱۳۵۳، ص ۲۱۱).

واژه تحویل در صدر حساب برات

- برات صرف: «مثل اخراجات است. آنچه در بیوتات و غیره خرج شود» (فروغ اصفهانی، ۱۳۷۶، ص ۲۴۷). این برات بابت مصارف و مخارج بیوتات و تعمیر عمارات صادر می‌شد. شاخصه اصلی این برات این بود که مبلغ آن برای صرف کار معینی پرداخت می‌شد و براتدار موظف به مصرف آن در کار دیگری نبود (فرمانفرما، ۱۳۷۷، ص ۱۲۶).

واژه صرف در صدر حساب برات

- برات مقرری: «آنچه در وجه عمل برقرار داشته باشند» (فروغ اصفهانی، ۱۳۷۶، ص ۲۴۸). این برات نیز مانند مواجب به صورت ماهانه یا سالانه صادر می‌شود و فرق آن با مواجب این است که این برات بابت انجام خدمات نیست، بلکه به اشخاص مختلف بابت

موقعیت (مانند امام جماعت، روضه‌خوان‌ها، مستمندان، و مانند آن) پرداخت می‌شد.

- برات مواجب: «آنچه در وجه سایر نوکر برقرار باشد» (فروغ اصفهانی، ۱۳۷۶، ص ۲۴۸).
این برات بابت پرداخت خدمات عمال دیوان به صورت ماهانه، چندماه یک بار و گاهی سالانه صادر می‌شد.

ساختار ظاهری برات‌های دیوانی

در بررسی ساختار برات‌ها، نخستین قسمتی که به آن پرداخته می‌شود، ساختار ظاهری اسناد است، چرا که سندپژوه در این بررسی ابتدا با ظاهر اسناد سروکار دارد. ساختار ظاهری برات‌های دیوانی شامل ویژگی‌هایی است که در شکل و ظاهر این اسناد وجود دارد. این ویژگی‌ها را می‌توان در موارد زیر بررسی کرد:

- **کاغذ:** در بررسی ساختار ظاهری برات‌ها نخستین مقوله‌ای که مورد توجه قرار می‌گیرد، کاغذی است که متن سند روی آن نگارش یافته است. در دوره قاجار اغلب کاغذهای مصرفی ایران از روسیه و کشورهای اروپایی وارد می‌شد و تولید کاغذهای ساخت داخل ناکافی و با کیفیت نامرغوب بوده است (فراستی، ۱۳۷۹، ص ۲۲۹). بیشتر کاغذهایی که در نگارش برات‌ها مورد استفاده قرار گرفته‌اند، از نوع فرنگی و دارای ته‌نقش (واترمارک) هستند. در دوره قاجار کاربرد کاغذهای ساخت ایران به کمترین میزان خود رسید و در بسیاری از مناطق به‌ویژه مناطق شهری استفاده از کاغذ فرنگی رواج بسیاری یافت. از ویژگی‌های کاغذهای فرنگی آن است که وقتی در معرض نور قرار می‌گیرند، نقوش و خطوطی مرئی می‌شود که در درون کاغذ با ماشین تعبیه شده است (فراستی، ۱۳۷۹، ص ۲۵۷). اندازه کاغذ برات‌های دیوانی، بنابر آنچه که در کتاب فروغستان آمده،

«نیم ورق کاغذ است» (فروغ اصفهانی، ۱۳۷۶، ص ۲۴۳). از آنجا که آرشیوها اغلب اسکن اسناد تاریخی را در اختیار مراجعان قرار می‌دهند، بررسی اندازه‌گیری همه برات‌های مورد استفاده امکان‌پذیر نبود. با وجود این، با توجه به رؤیت تعداد اندکی از آنها و نیز با تکیه بر تصاویری حاصل از اسکن می‌توان قول نویسنده کتاب فروغستان را مورد تأیید قرار داد.

- **خط:** در نگارش برات‌های دیوانی از خط شکسته‌نستعلیق تحریری با محوریت خط سیاق استفاده شده است. سیاق، به عنوان مهم‌ترین وجه تمایز برات دیوانی با دیگر اسناد تاریخی، شیوه نگارش رمزگونه در محاسبات دیوانی و دفترداری سنتی تجاری در ایران و سرزمین‌های پیرامون آن است و تا چند دهه گذشته، پیش از اینکه روش دفترداری غربی در این سرزمین‌ها نفوذ کند، به‌ویژه در تجارتخانه‌ها همچنان معمول بود. در کتاب فروغستان پیرامون این خط آمده است: «سیاق در لغت عربی به معنای طریقه است. لهذا آن علم طریقه کتاب و مستوفیان حساب دیوانی است» (فروغ اصفهانی، ۱۳۷۶، ص ۶۱). برخی، سیاق را دانشی ایرانی می‌دانند و ریشه‌های آن را به دوران باستان می‌رسانند (صفی‌نژاد، ۱۳۷۸، ص ۹). برخی نیز علائم موجود در این خط را شکل تخلیص شده اعداد عربی می‌دانند (کریمی، ۱۳۶۵، ص ۳). سوای این آرا آنچه مسلم است، اهمیت و کاربرد این شیوه نگارش تا اوایل حکومت رضاشاه پهلوی است. برخلاف آنچه که رایج است، سیاق تنها عددنویسی نیست؛ بلکه شیوه نگارش توأمان حروف و اعداد است. این شیوه در برات‌های دیوانی به روشنی قابل رؤیت است. به عبارت دیگر، در یک برات دیوانی از ابتدا تا انتها با خط سیاق سروکار داریم.

از یازده دینار تا خود و دینار بهمان آحاد و عشرات دینار یکصد
 هشتصد و بیست و یک
 هشتصد و بیست و یک
 هشتصد و بیست و یک
 هشتصد و بیست و یک
 هشتصد و بیست و یک
 هشتصد و بیست و یک

نحوه نگارش اعداد به خط سیاق

به طور کلی، شاخصه‌های اصلی خط به کار رفته در برات‌های دیوانی مورد بررسی در این پژوهش به شرح زیر است:

- صدر حساب در تمامی برات‌ها به خط سیاق و به صورت کشیده و بی‌نقطه نگارش شده است؛
- تحت‌السیاق در تمامی برات‌ها به خط شکسته‌نستعلیق بوده و متمایل به بی‌نقطه‌نویسی است؛

- مبلغ - به صورت نقدی و جنسی- در تمامی برات‌های دیوانی به خط سیاق نگارش یافته است؛
- در تمامی برات‌ها سال ترکی به خط شکسته، تکرار مبلغ به سیاق و شکسته و نصف آن نیز به سیاق است؛
- سال ترکی، مبلغ، و نصف آن به خط سیاق است؛
- عامل و محل پرداخت در تمامی برات‌ها به شکسته‌نستعلیق و سیاق به صورت ترکیبی نگارش یافته است؛ و
- سال تحریر در تمامی برات‌های دیوانی با خط شکسته‌نستعلیق نگارش یافته است.

[illegible]

بی نقطه نویسی در برات‌های دیوانی

مجلس ۱۰۰

سال ترکی، مبلغ برات و نصف آن

علامت نصف در زیر مبلغ کل

عامل و محل پرداخت برات

تاریخ تحریر برات‌های دیوانی

- فاصله بین سطور: موضوع فاصله بین سطور از مهم‌ترین آداب کتابت و دبیری در دوره‌های گذشته بوده است (قائم مقامی، ۱۳۵۰، ص ۲۶۴). محمدبن هندوشاه در کتاب دستورالکاتب فی تعیین‌المراتب درباره آداب نگارش و فاصله بین سطور آورده است: «و در مکاتبات بعد بین السطور بسیار نگذازد بخلاف احکام که آنجا بعد بین السطور بیشتر باید و اما در عرضه داشت رعایا بملوک و سلاطین و محاضر و تذکره که نویسند آن قاعده مطرد نباشد چه مکتوب عریض باید نوشت اما بعد بین السطور اندک باید و بیاض صدر مکتوب متوسط تا جمعی که عارض قضایا باشند اسامی خویش در آخر آن ثبت توانند کرد و شرطنامه را بعد بین السطور اندک باید و قطع کاغذ عریض نشاید» (نخجوانی، ۱۹۷۸، ج ۱، ص ۶۱).

در نگارش برات‌های دیوانی فشرده‌نویسی در کمترین فاصله بین سطور وجود دارد و برات‌نویسان در قسمت‌های مختلف این سند مطالب را بدون رعایت فاصله نوشته‌اند. به نظر می‌رسد علت این فشرده‌نویسی پیشگیری از هرگونه دست بردن احتمالی در مندرجات برات باشد. از سوی دیگر، فاصله بین قسمت‌های مختلف برات زیاد است. به طور معمول بین هر رکن برات بارکن دیگری فاصله‌ای درخور توجه وجود دارد. در این شیوه نیز ممکن است علت وجود این فواصل سهولت در تشخیص مبلغ و عامل پرداخت برات و عامل زیبایی دخیل باشد.

لعمریه ای که در برات بر سر می‌نویسد برات بر سر می‌نویسد و در برات بر سر می‌نویسد
نویسد و در برات بر سر می‌نویسد و در برات بر سر می‌نویسد و در برات بر سر می‌نویسد
سر بر سر می‌نویسد و در برات بر سر می‌نویسد و در برات بر سر می‌نویسد و در برات بر سر می‌نویسد
و در برات بر سر می‌نویسد و در برات بر سر می‌نویسد و در برات بر سر می‌نویسد و در برات بر سر می‌نویسد

فشرده‌نویسی در برات‌های دیوانی

شاخصه‌های اصلی فاصله بین سطور در برات‌های دیوانی:

- * بین صدر حساب و مندرجات تحت‌السیاق کمترین میزان فاصله بین سطور وجود دارد و در اغلب موارد صدر حساب با جملات تحت‌السیاق تداخل پیدا می‌کند؛
- * فاصله بسیار کمی بین تحت‌السیاق و مبلغ برات وجود دارد؛
- * مندرجات قسمت مبلغ برات نیز به صورت فشرده نوشته شده‌اند؛
- * فاصله درخور توجهی بین مبلغ برات و سال ترکی وجود دارد؛
- * بین سال ترکی، تکرار مبلغ و نصف آن کمترین میزان فاصله وجود دارد و در اغلب برات‌ها این قسمت‌ها در هم تنیده شده‌اند و شکل دایره‌مانندی به وجود آورده‌اند؛
- * بین مبلغ و عامل پرداخت فاصله بین سطور وجود دارد؛ و
- * بین عامل و تاریخ تحریر فاصله درخور توجهی وجود دارد.

- **اضافات:** اضافات شامل مهر صادرکننده برات و توشیح شاه است. مهر در برات اغلب در کنار تاریخ تحریر قرار می‌گیرد. توشیح شاه در بسیاری از برات‌ها وجود دارد و محل قرار گرفتن آن در تمامی برات‌ها قسمت بالای حاشیه سمت راست سند است.

ساختار محتوایی برات‌های دوره قاجار

در گذشته، شیوه نگارش برات‌ها و به‌طور کلی امور مربوط به حسابداری توسط مستوفیان برجسته به‌صورت دستورالعمل‌هایی تهیه می‌شد و کسانی که به کاری‌هایی چون منشی‌گری و مستوفی‌گری علاقه داشتند از روی آن دستورالعمل‌ها آموزش می‌دیدند. یکسانی نگارش برات‌های دیوانی در کلیات و وجود برخی اختلافات جزئی در آنها نشان می‌دهد که کاتبان، محرران، منشیان، و مستوفیان اغلب از دستورالعمل‌های مشخصی برای صدور این اسناد استفاده می‌کرده‌اند. سبک نگارش برات دیوانی در کتاب‌های آموزشی سیاق شرح داده شده است. از مهم‌ترین این کتاب‌ها می‌توان خلاصه‌السیاق، قوانین‌السیاق، سیاق

خطیر، فروغستان، و بحر الجواهر فی علم الدفاتر را نام برد.

بدون تردید، برای ارائه ساختار محتوایی برات‌های دیوانی دوره قاجار بهترین منابع، کتاب‌های آموزشی سیاق به جا مانده از دوران قاجار است. این کتاب‌ها دستورالعمل نگارش برات‌ها و صیغه‌های مختلف آنها را ذکر کرده‌اند. مهم‌ترین کتابی که به صورت مفصل شیوه نگارش برات‌های دیوانی را شرح داده، کتاب **فروغستان** تألیف محمد مهدی فروغ اصفهانی است. فروغ اصفهانی علت نگارش **فروغستان** را تلاش برای تألیف اثری جامع و نافع برای خدمتگزاران دولت و کارکنان دیوان استیفا بیان کرده است (فروغ اصفهانی، ۱۳۷۶، ص ۵۷). او در کتاب خود شیوه نگارش برات را به صورت زیر شرح داده است:

«و طریقه نوشتن آن به طریق اهل ایران چنان است که بر روی نیم ورق کاغذ، اول صیغه خرج را از «مقرری» یا «مستمری» یا «اخراجات» دیگر به رقوم سیاق در سر آن کج بکشند و در «تحت‌السیاق» آن تفصیل اسم و رسم صاحب مقرری یا مستمری یا تفصیل خرج معین را بنویسند و مبلغ آن را به رقوم سیاق در «حشو» مرقوم سازند و بعد «مقرراً» زنند و به جهت استحکام و اطمینان که در آن مبلغ تصرف به کم و زیاد نتوانند کرد بعینه مبلغ «حشو» را در «بارز» بعد از رقم تاریخ سال به فارسی و به خط تحریر بنویسند، و در زیر آن نصفه، به رقم سیاق بکشند و نصف مبلغ را باز تأکیداً مرقوم سازند» (فروغ اصفهانی، ۱۳۷۶، ص ۲۴۳).

فروغ اصفهانی، پس از شرح نگارش صیغه خرج که نوع برات را مشخص می‌کند و نیز ذکر سیاق‌نویسی مبلغ برات بیان می‌کند که در صورتی که وصولی برات جنسی باشد، شیوه نگارش آن به چه صورت است:

«و اگر جنسی باشد که نصف نتوان کرد خط «بالمضاعف» بکشند و مضاعف آن را بنویسند» (فروغ اصفهانی، ۱۳۷۶، ص ۲۴۳).

نویسنده **فروغستان** در ادامه چگونگی نگارش عامل و تاریخ برات را شرح می‌دهد:

«بعد از آن در یسار زیر مبلغ «بارز» عالیجاه یا عالیشان به رقم سیاق کج بکشند و اسم «عامل» را که وجه به حواله اوست بنویسند به این عبارت که عالیجاه فلان از بابت «تحویلات» خود یا بابت «مالیات» فلان ولایت برساند که مجری و محسوب است. بعد از آن در پایین برات بنویسند: تحریراً فی شهر فلان و سنه فلان» (فروغ اصفهانی، ۱۳۷۶، ص ۲۲۴).

بحر الجواهر، نوشته حسین اصفهانی هم یکی از کتاب‌های مهم آموزش سیاق است که نویسنده در آن به چگونگی نگارش برات‌ها می‌پردازد: «در نوشتن بروات بدانکه بعد از قطع کاغذ، صیغه که مطلوب و مقصود باشد بر سر آن صفحه مورباً ثبت و چیزیکه مطلوب است در حشو صفحه نوشته، اعم از اینکه یک چیز باشد، یا متعدد و عملی اگر احتیاج باشد نموده و بسا باشد که بعضی از این برات به جای دیگر حواله [می‌شده است]، در این صورت بعد از

اتمام عمل اگر باشد، بعد از مقررۃ سوی المطلق گفته، آنقدر که به این شخص حواله می‌شود در تحت آن حشو آورده و در برات دیگر میزان کل را نوشته، همان قدر که احتیاج است در حشو نوشته در فوق او سوی مطلق نوشته بعد از پرداختن و اتمام حشو باید مقرر یا والمقرر هرچه مقام او باشد گفته سنت ترکیه را به گوشوار آورده چیزیکه مقصود است و حواله می‌کنند به بارز مرقوم نموده و در مقابل آن بهر که حواله می‌شود اسم تحویل دار را نوشته و بعد تاریخ روز، و شهر و سال را به بدل آورده برات تمام می‌شود و اگر از صیغ اطلاق و مستمری نیست بلکه قبض رسید چیزی است در سر ورق الواصل نوشته به دستوری که دانسته شد قبض را تمام بنماید مگر این که به جای مد حواله خط بیاضی نویسد» (حسینی، ۱۲۹۶، ص ۷۸).

توضیحات نویسنده بحر الجواهر تخلصی از مطالب ذکر شده در فروغستان است. نویسنده کتاب فروغستان به شیوه مفصل تری به تعریف برات، انواع آن و شیوه نگارش آن پرداخته است. تنها مزیت بحر الجواهر نسبت به فروغستان نشان دادن برخی نمونه‌های برات است. جهانگیر قائم مقامی نخستین سندپژوهی بود که ساختار برات‌های دیوانی را ارائه کرد. او در کتاب خود، مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی، پس از معرفی انواع مختلف اسناد تاریخی، ذیل عنوان ترکیبات یک برات به ذکر ساختار برات‌های دیوانی می‌پردازد:

«ترکیبات یک برات:

صدر حساب؛ تاریخ؛ مبلغ؛ منبع و محل پرداخت برات» (قائم مقامی، ۱۳۵۰، ص ۱۲۱).
با بررسی سندشناسی برات‌های دیوانی دوره قاجار و مقایسه و تطبیق این اسناد و نیز به استناد منابع دوره مذکور، هشت رکن زیر به عنوان ساختار محتوایی برات دیوانی استخراج شده است:

- صدر حساب
- تحت السیاق
- مبلغ برات
- تاریخ ترکی
- تکرار مبلغ و نصف آن
- عامل پرداخت برات
- تاریخ تحریر
- اضافات

- صدر حساب (موضوع برات): نخستین رکن برات دیوانی صدر حساب است و از آنجاکه

این قسمت نوع برات را مشخص می‌کند، می‌توان آن را عنوان و مهم‌ترین قسمت برات دانست. در کتاب فروغستان از این رکن با عنوان «صدرالحساب»، «ام‌الحساب»، و «صیغه خرج» نام برده شده است (فروغ اصفهانی، ۱۳۷۶، ص ۲۴۱). شیوه نگارش آن به خط سیاق و به صورت مورب در صدر کاغذ برات است. البته مورب بودن آن در همه برات‌ها یکسان نیست و در بسیاری موارد خط آن به صورت کاملاً افقی در صدر برات قرار می‌گیرد. خط نگارش صدرحساب «مدی» است که در فروغستان از آن با نام «رقم و مد سیاق» یاد شده است. (فروغ اصفهانی، ۱۳۷۶، ص ۱۰۷). صدرحساب را به گونه‌ای می‌نویسند که قسمت بالای کاغذ برات را در بر گرفته و مطالب بعدی برات زیر آن قرار گیرد. صدرحساب عبارت آغازین برات است و بسته به نوع برات موضوع آن و جملات بعدی نیز تفاوت دارند. در قسمت بعدی چگونگی این تفاوت ذکر می‌شود.

صدرحساب برات ابتیاع

تحت‌السیاق: پس از نگارش صدرحساب و مشخص شدن نوع برات دیوانی، به تفصیل راجع به اسم و رسم صاحب مبلغ، یعنی کسی که برات در وجه او صادر شده، سخن به میان می‌آید. قائم‌مقامی عنوانی برای این قسمت در نظر نگرفته است، ولی بر اساس کتاب فروغستان این رکن را می‌توان «تحت‌السیاق» نام نهاد. همانطور که پیش از این گفته شد، بسته به نوع برات، موضوع آن و جملات بعدی نیز تفاوت دارند. به این صورت که صدرحساب جملات بعدی را مشخص می‌کند؛ به عنوان مثال:

* در صورتی که برات موجب باشد، جمله با عبارت «هذه السنة عاليجاه...» آغاز می‌شود؛

* در صورتی که برات مقرر باشد، جمله با عبارت «هذه السنة عاليجاه...» آغاز می‌شود؛

* در صورتی که برات مستمری باشد، جمله با عبارت «هذه السنة» و «در وجه» آغاز

می‌شود؛

* در صورتی که برات تخفیف باشد، جمله با عبارت لقب و نام صاحب برات آغاز

می‌شود؛

* در صورتی که برات ابتیاع باشد، جمله با نام اشیا و اجناس ابتیاعی آغاز می‌شود؛

✱ در صورتی که برات علیق باشد، جمله با عبارت «اسبان» یا «چهارپایان» آغاز می‌شود؛ و
✱ در صورتی که برات صرف باشد، عبارت آغازین نحوه مصرف وجه خواهد بود.

مهم‌ترین شاخصه‌هایی که در تحت‌السیاق ذکر می‌شود به شرح زیر است:

- نام و نشان صاحب برات

- علت صدور برات

- **نام و نشان صاحب برات:** به طور کلی یکی از قسمت‌های مهم برات دیوان «نام و نشان صاحب برات» است. به این معنا که برات در وجه چه کسی صادر شده است و صاحب برات (برات‌دار) می‌تواند شخص یا مکانی باشد که وجه در آن مصرف می‌شود. در برات‌هایی چون انعام، مستمری، مواجب، جیره، عوض، مقرری، و تیول، صاحب برات شخص بوده و در برات‌هایی چون صرف، ابتیاع، تعلیف، و تدارک، صاحب برات، مکان یا موضعی است که وجه در آنجا مصرف می‌شود.

- **علت صدور برات:** علت صدور برات یکی از مؤلفه‌هایی است که به تفصیل در تحت‌السیاق برات ذکر می‌شود. جمله مربوط به علت صدور با عبارت «از بابت» یا «بابت» آغاز می‌شود. در این قسمت صادرکننده مشخص می‌کند که علت صدور برات یا مصارف آن چیست. بسته به نوع برات علت صدور آن ذکر می‌شود. علت صدور برات می‌تواند بابت مواجب، انعام، عوض قیمت، صرف بنایی عمارات، مخارج نوکران، تعلیف احشام، و مانند آن باشد.

مبلغ برات: مبلغ برات یکی دیگر از ارکان این سند مالی است که برای نگارش آن به دقت و مهارت نیاز بود. به طور کلی در نگارش برات‌های دیوانی از خط سیاق استفاده می‌شود و در نگارش مبلغ برات شیوه عددنویسی آن خط کاربرد دارد. مبلغ برات به سه شکل پولی، جنسی، و ترکیبی از هر دو می‌تواند باشد. محمدمهدی فروغ اصفهانی در کتاب فروغستان شیوه نگارش را اینگونه شرح داده است:

«و مبلغ آن را به رقوم سیاق در «حشو» مرقوم سازند و بعد «مقرراً» زنند و به جهت استحکام و اطمینان که در آن مبلغ تصرف به کم و زیاد نتوانند کرد» (فروغ اصفهانی، ۱۳۷۶، ص ۲۴۳).

همانطور که متن بالا بیان می‌کند، مبلغ را در سمت راست برات می‌نوشتند و بعد از آن عبارت «مقرراً» می‌آوردند. عبارت «مقرراً» نشان اطمینان و صحت مبلغ بوده و در اغلب برات‌های دیوانی نوشته می‌شده است. در بسیاری موارد مبلغی را از مبلغ برات به عنوان

مالیات و با نام «رسوم دیوانی» کسر می‌کردند و باقیمانده، مبلغ اصلی برات می‌شده است. در مواردی که مالیات را از مبلغ اصلی کسر نمی‌کردند، روی مبلغ عبارت بدون رسوم قید می‌شده است. مهم‌ترین رسوم دریافتی از عمال دولت رسوم تومانی، دوهزار دینار بود که از مبالغ برات‌های مستمری، مواجب و مقرری کسر می‌شده است.

نحوه نگارش واژه مقرراً

«سوی‌المطلق» یکی دیگر از عبارات رایج است که در کنار مبلغ برات درج می‌شود. قوانین‌السیاق، سوی‌المطلق را این چنین کرده است:

«براتی را که خواهند مبلغ یا مقدار یا هر دو آن را به مؤدی منفرد حواله نمایند، رسم است در جایی که مقرراً نویسند، سوی‌المطلق به این صورت نوشته هر چه را از آنچه در حشو است خواهند حواله مودی کنند در بارز نوشته و نصفه آن را هم نویسند و حواله دهند» (کاشانی، ۱۲۵۵، ص ۱۱۹).

این عبارت در مواقعی که وجه موردنظر مبلغ برات کل است بعد از مبلغ قید می‌شود و نشان می‌دهد که مبلغ درج شده مبلغ برات کل است، نه برات صادر شده. برات کل، براتی است که در آن مبلغ شش ماهه کلیه مخارج بیوتات، عمله قشون و مانند آن ذکر شده است (فروغ اصفهانی، ۱۳۷۶، ص ۲۵۵). در صورتی که بخواهند مبلغی از آن مبلغ کل خارج کنند، عبارت «سوی‌مطلق» را کنار آن نوشته و در محل تکرار مبلغ، مبلغ اصلی را ذکر می‌کنند.

نحوه نگارش واژه سوی‌المطلق

- تاریخ ترکی: تاریخ ترکی صدور برات‌های دیوانی در قسمت سمت چپ میانه کاغذ به صورت مورب به گونه‌ای نوشته می‌شده است که بتوانند زیر آن مبلغ برات را به شکل

حروفی و سیاقی جای دهند. این قسمت در پایان پس از نگارش مبلغ برات شکل دایره‌وار و تخفیف یافته به خود می‌گرفته و یکی از نشانه‌های بارز برات دیوانی می‌شده است. تقویم ترکی دوازده حیوانی از جمله تقویم‌های کهن و مشهور جهان است که از قرن هفتم هجری قمری با معمول شدن در ایران در قلمرو سیاست، علم و فرهنگ ما نیز جایی برای خود باز کرده است (نبئی، ۱۳۶۵، ص ۸۱). این تقویم در کنار تقویم هجری قمری رواج داشت و در تمامی برات‌های دیوانی دیده می‌شود.

-تکرار مبلغ و نصف آن: در تمامی برات‌های دیوانی مبلغ برات زیر عبارت سال ترکی ابتدا به خط سیاق نگارش یافته و سپس مبلغ را به حروف می‌نویسند. در ادامه، با کشیدن خط شکل سیاقی نصف، نیم مبلغ را زیر علامت مذکور قید می‌کنند. نوشتن نصف مبلغ به منظور پیشگیری از هر گونه جعل و دستکاری شدن مبلغ برات انجام می‌گیرد (کاشانی، ۱۲۵۵، ص ۱۴۶). به طور کلی، روند نگارش مبلغ برات به این صورت، احتمال هر گونه دست بردن در مبلغ را به صفر می‌رساند. تکرار مبلغ برات نیز زیر سال ترکی و به صورت مورب به گونه‌ای نوشته می‌شد که شکلی دایره‌مانند به خود بگیرد. در بسیاری از برات‌ها بر دور سال ترکی، تکرار مبلغ و نصف آن علامت «نسخیه» کشیده می‌شده است. نویسنده کتاب **قوانین السیاق** این اصطلاح را اینگونه تعریف کرده است:

«نسخیه به معنی نوشتن چیزی و از چیزی نقل کردن [است]. به کتابت اهل فن بعد از آنکه اسناد جمع و خرج مودی را کتابت کرده مقابله نمایند و خواهند رد کرد یا بگیرند و مفاصا بسپارند، علامت بطلانی در قبوض و بروات کشند تا از درجه اعتبار ساقط شود و هروقت که خواهند، در دست باشد آن را نسخیه کشیدن و نسخ کردن گویند» (کاشانی، ۱۲۵۵، ص ۱۴۵).

نسخیه در برات دیوانی

-عامل پرداخت برات: نام عامل پرداخت برات (برات‌گیر) به فاصله کمی در پایین تاریخ ترکی و تکرار مبلغ برات ذکر می‌شود. این قسمت نیز به گونه‌ای نوشته می‌شود که در پایان شکل دایره‌مانندی به خود بگیرد. عامل پرداخت نیز اغلب به صورت مورب نگارش می‌یابد.

پس از ذکر عامل، علت این پرداخت را نیز ذکر می‌کنند. این قسمت اغلب با نگارش القاب و عناوین در قسمت بالا، نام و نشان عامل و نگارش علت پرداخت زیر آن همراه است. همانطور که گفته شد، در این قسمت ابتدا یک عنوان برای عامل ذکر شده و در پایین آن، نام و منصب عامل درج می‌شود. از مهم‌ترین و رایج‌ترین این عناوین می‌توان «عالیجاه»، «ارجمند» و «مقرب‌الخاقان» را نام برد. پس از عناوین، نام پرداخت‌کننده به همراه منصب او ذکر شده و سپس علت صدور در ادامه کلمه «بابت» به نگارش درمی‌آید. کلمه پایانی این قسمت «برساند» است. در برخی مواقع، در محل نگارش عامل پرداخت کلمه «بیاضی» نگارش می‌شود. بیاضی عبارتی است که به شکل سیاقی نوشته شده و حد فاصل بین قسمت سال ترکی و مبلغ تا تاریخ تحریر کشیده می‌شود و مقصود از آن سفید بودن آن قسمت و عدم درج مطلب در آن قسمت است (کاشانی، ۱۲۵۵، ص ۱۱۳). در مواردی که عامل پرداخت برات نوشته نشده باشد، این عبارت سیاقی در محل آن درج می‌شود.

عبارت بیاضی در برات‌های دیوانی

- **تاریخ تحریر:** تاریخ تحریر در قسمت انتهای برات‌های دیوانی ذکر می‌شود. روز به رقم، ماه به حروف، و سال نیز رقمی نوشته می‌شود. به طور کلی، نگارش تاریخ تحریر به صورت تقویم هجری قمری است. عبارت تاریخ با کلمه «تحریراً» یا «تحریراً فی» آغاز می‌شود و سال آن به صورت رقمی نگارش می‌یابد.

الگوی اصلی نگارش تاریخ تحریر در برات‌های دیوانی:

«تحریراً فی شهر ... سنه ...».

اضافات (مهر؛ توشیح؛ ثبت دفتر)

در این پژوهش آنچه که خارج از متن قرار گرفته است، اضافات نام می‌گیرد. در اضافات به مهر صادرکننده برات، توشیح، و ثبت دفتر پرداخته می‌شود.

- **مهر صادرکننده برات:** در برات‌های دیوانی اغلب یک مهر دیده می‌شود که آن هم متعلق به صادرکننده برات (برات‌کش) است. این مهر در قسمت پایانی برات و اغلب موازی سطر

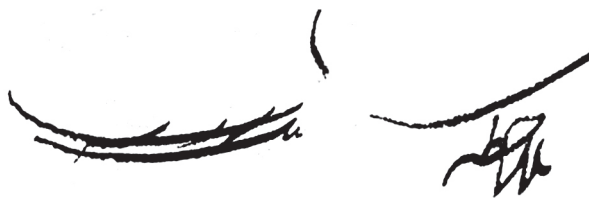
تاریخ تحریر قرار گرفته است. صادرکنندگان برات افراد مشخصی بوده‌اند. این کار اغلب توسط مستوفیان انجام می‌گرفته است. براساس اسناد در مواردی مستوفی‌الممالک و گاه ولیعهد و ذیفه صدور برات را برعهده داشته‌اند.

مهر از مهم‌ترین ارکان اسناد به‌ویژه برات‌های دیوانی به شمار می‌آید که اساسی‌ترین نقش آن اعتباربخشی به این اسناد است. مهر در طی ادوار گذشته در مبادلات تجاری مورد استفاده قرار می‌گرفته و هم‌اکنون نیز به همراه امضا و اثر انگشت، عامل اعتباربخشی اسناد و مدارک است. مهر در ادوار اسلامی از لوازم زندگی و به منزله شناسنامه هر فرد محسوب می‌شد (معانی، ۱۳۵۷، ص ۴۶).

- توشیح: برات‌های دیوانی اغلب باید به رؤیت شاه می‌رسیدند و او پس از تأیید برات در قسمت بالای گوشه سمت راست برات عبارت «صحیح است» را می‌نوشت و به این صورت بر مندرجات آن صحنه می‌گذاشت. در اغلب برات‌های مورد بررسی عبارت «صحیح است» در گوشه سمت راست سند به صورت عمودی نقش بسته بود. این کار پیش از دوره قاجار مرسوم نبود و از این دوران با نخستین توشیح اسناد روبه‌رو هستیم (قائم‌مقامی، ۱۳۵۰، ص ۲۲۰). رابینو بر این باور است که توشیح را در سمت چپ مکتوبات می‌نوشتند (قائم‌مقامی، ۱۳۵۰، ص ۲۲۰)، در حالی که همانطور که گفته شد این عبارت در سمت راست برات‌ها نگارش می‌یافته است.

توشیح برات‌های دیوانی

- ثبت دفتر (ظهریه نویسی): برات‌های دیوانی پس از صدور به ثبت دفتر مستوفیان می‌رسیدند. به این معنا که از آنها رونوشتی برمی‌داشتند تا در دفتر دیوان باشد. مستوفیان، در ظهر سند، با نگارش عبارت «ثبت دفتر شد»، «ثبت شد» یا «ثبت سر رشته شد»، برات را در دفتری ثبت کرده و در مواقع نیاز به آن رجوع می‌کردند. پس از ثبت برات مستوفی یا منشی مسئول پس از بررسی صحت مضمون آن با مهر خود آن را تأیید کرده و عبارت «ملاحظه شد» را در ظهر سند می‌نگاشت.

ثبت دفتر در برات دیوانی

نتیجه‌گیری

برات‌های دیوانی یکی از مهم‌ترین انواع اسناد تاریخی هستند که با توجه به حجم استفاده آنها در دوران قاجار، اهمیت بسزایی در نگارش تاریخ اجتماعی این دوره تاریخی دارند. برات‌های دیوانی براساس منابع به جای مانده از دوره قاجار از جمله فروغستان، بحر الجواهر، و خلاصه‌السیاق ۵۴ نوع مختلف داشتند و هر کدام از آنها به منظور خاصی از سوی دیوان صادر می‌شدند. در بررسی برات‌ها به منظور پاسخ به پرسش پژوهش مبنی بر چگونگی ساختار سندشناسانه آنها مشخص شد که این اسناد ساختار ثابتی در ظاهر و محتوا دارند.

ساختار ظاهری برات دیوانی شامل کاغذ، خط، فاصله بین سطرها، و اضافات این سند است. برات دیوانی در یک نیم ورقه ثبت می‌شد و خط به کار رفته در نگارش آن از ترکیبی از شکسته‌نستعلیق و سیاق است. بین ارکان این سند فاصله محسوسی وجود دارد؛ درحالی که در هر نگارش هر بخش گرایش به فشردن نویسی دیده می‌شود. برات، در نهایت توسط مستوفی مهر شده و پس از توشیح شاه، ثبت دفتر می‌شده است. به طور کلی، ساختار ظاهری به گونه‌ای تنظیم می‌شد تا از هر گونه جعل و دستبرد مصون بماند. ساختار محتوایی برات‌های دیوانی براساس دستورالعمل‌های مستوفیان نگارش یافته‌اند و ساختار آنها شامل صدر حساب، تحت‌السیاق، مبلغ، سال ترکی، تکرار مبلغ، عامل پرداخت و تاریخ تحریر است. تمامی برات‌های دیوانی بررسی شده سوای موضوع (پرداخت مواجب، انعام، مقرری، جیره)، صادرکننده (برات‌کش)، پرداخت‌کننده (برات‌گیر)، و دریافت‌کننده مبلغ (برات‌دار) ساختاری ثابت دارند.

بازخوانی سند شماره ۱.

موجب؛ هذه السنه مقرب الخاقان محمدولی خان، سرتیپ توپخانه مبارکه موافق کتابچه دستورالعمل سنه ماضیه ییلان ئیل و قبض مشارالیه که نزد معتمدالسلطان میرزامحمدخان لشکرنویس و وزیر ضبط است:

[سیاق]: نقد از بابت موجب:

۳۸۰ تومان [کسر از] ۷۶ تومان [بابت] رسوم

[باقیمانده]: ۳۰۴ تومان

جنس؛ سیورسات

۴۷ خروار و ۱۸ من و ۸ سیر [کسر از] بعد از آمدن کتابچه هر ماه به خرج آمده باشد، داده می‌شود ۷ خروار و ۸۲ من

[باقیمانده]: ۳۹ خروار و ۳۶ من و ۸ سیر

جیره علی

۱۴ خروار و ۱۶ من و ۸ سیر ۲۵ خروار و ۲۰ من

سنه یونت ئیل [سیاق]: ۱۵۰ تومان؛ مبلغ یک صد و پنجاه تومان وجه نقد رایج خزانه

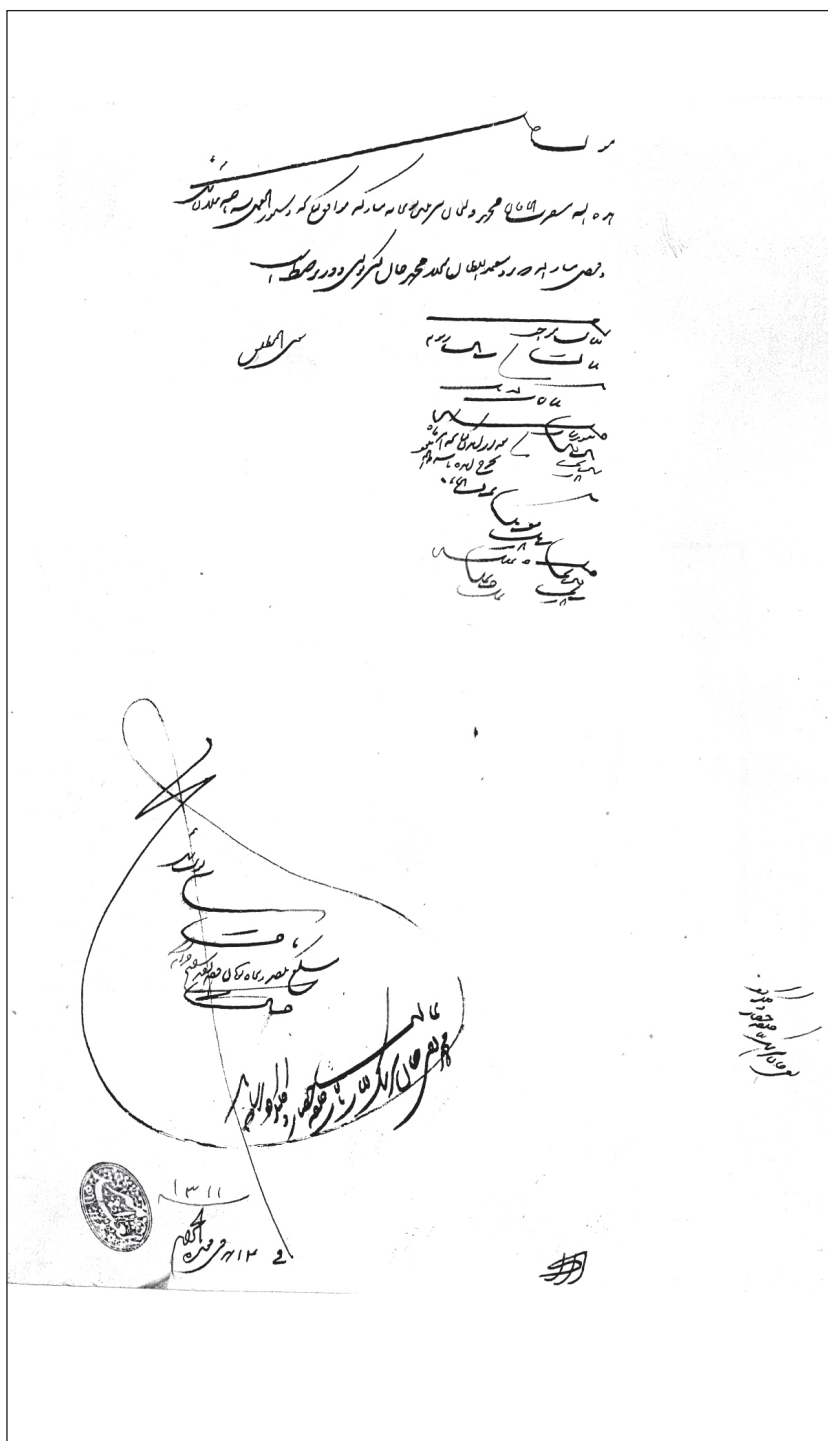
است. [سیاق نصف]: ۷۵ تومان

عالیجاه، محمدتقی خان سرهنگ از بابت مالیات قلعه حصار و ککیرو د (۴) برساند.

تحریر اُفی ۱۴ شهر ذی القعدة الحرام سنه ۱۳۱۱.

[مُهر بیضوی]: (العبد امیر، ۱۳۱۱)

[نوشته حاشیه برات]: تقی خان سرهنگ بابت قلعه حصار و ککیرو د (۴).

سند شماره ۱

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران،
شماره سند ۰۰۳۴۲۲-۲۹۶۰.

بازخوانی سند شماره ۲.

ابتیاع صندلی حصیری و قفسه و غیره و قیمت لوازمات کابینه وزارت معارف از قرار حکم: [سیاق] ۱۰۹ تومان و ۵۰۰۰ دینار؛ مقرر؛ ابتیاع صندلی و قفسه و رنگ روی میز از قرار قبض بابت جنس سرایدار مدرسه دارالفنون که در دفتر جناب میرزا محمودخان مستوفی ضابط اسناد خرج ضبط است: [سیاق] ۲۹ تومان و ۵ قران: صندلی حصیری: ۱۲ عدد، المقرر ۲۰ تومان؛ قفسه برای ضبط اسناد: یک عدد، المقرر ۸ تومان؛ رنگ روی میز: یک عدد، المقرر ۱ تومان و ۵ قران.

دفعه قیمت کارتن و دوسیه و غیره: [سیاق]: ۶۰ تومان.

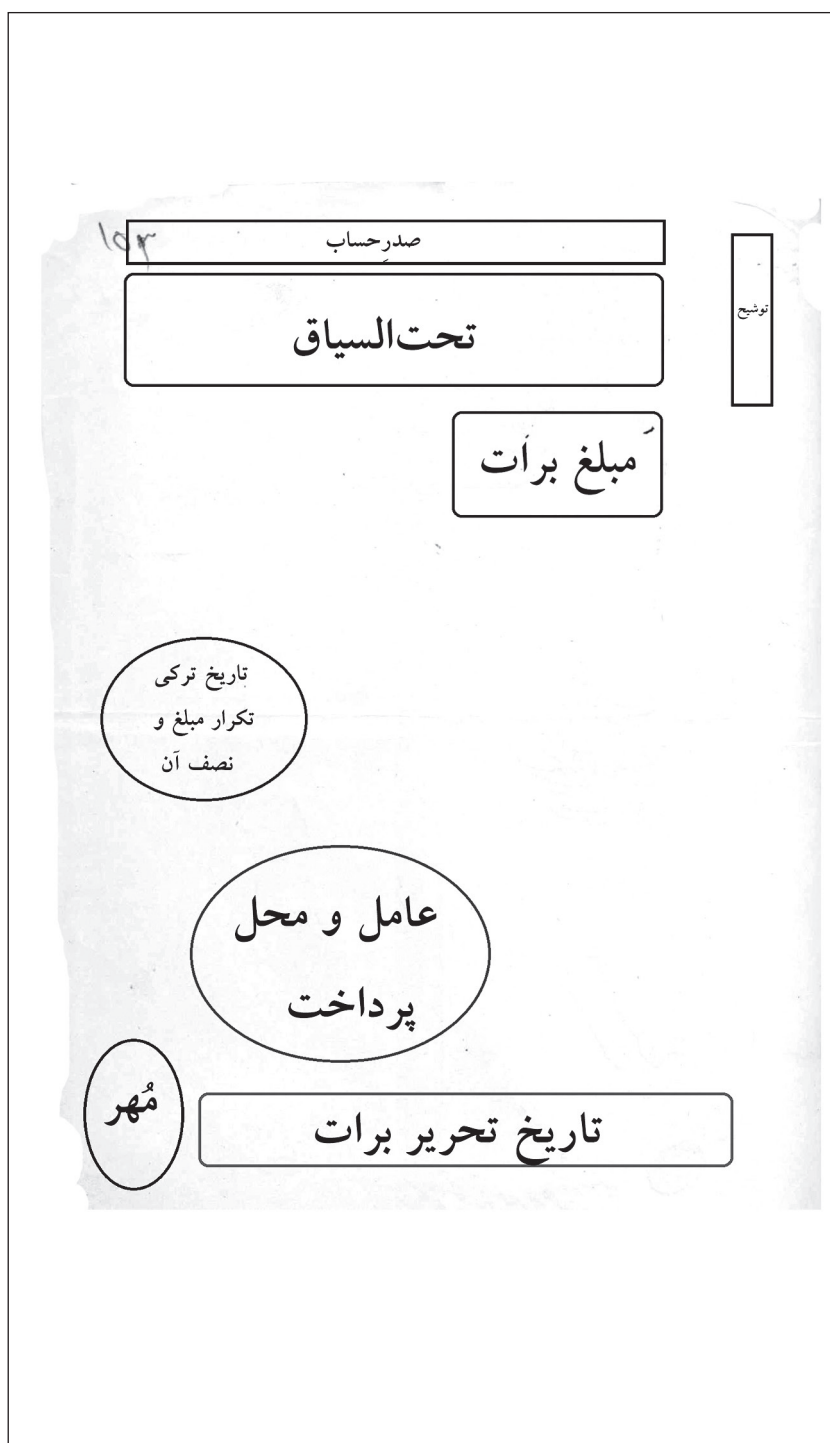
- کارتن ۴۰ عدد، المقرر ۳ قران: ۱۲ تومان. دوسیه ۳۰۰ عدد، المقرر ۵۰۰ دینار: ۱۵ تومان. کاغذ کوچک رقع ۱۰۰ دست، المقرر ۳۰۰ دینار: ۳۰ تومان. کاغذ حکم ۶ دست، المقرر ۲ قران: ۱ تومان و ۲ قران. کاغذ سواد ۱۵ دست، المقرر ۳ تومان.
- کاغذ ثبت ۵ دست المقرر ۶ تومان و ۵ قران؛ کاغذ تلگراف دو دست المقرر ۷ قران؛ پاکت سفید کوچک، ۲۰ دست المقرر ۱ تومان و ۲ قران؛ پاکت بزرگ ۸ دست المقرر ۸ قران؛ پاکت بزرگتر ۴ دست المقرر ۱ تومان.

- پاکت خشتی بزرگ ۳ دست المقرر ۱ تومان و ۳ قران؛ مرکب ایرانی و فرنگی ۲ تومان؛ ۶ قران: مداد قرمز و آبی ۴ عدد ۲ قران/مداد پاکن ۱ عدد ۳ قران؛ قلم ایرانی ۱ دست المقرر ۱ تومان؛ مشمع روی میزها ۶ ذرع فی ۷ قران: ۴ تومان و ۲ قران.

سنه پیچی نیل؛ [سیاق]: ۱۰۹ تومان و ۵۰۰۰ دینار؛ مبلغ یکصد و نه تومان و پنجهزار دینار وجه رایج است. [سیاق نصف]: ۵۴ تومان و ۷۵۰۰ دینار؛ باطله دیوان محاسبات جناب اجل حاجی ناصرالملک برساند. تحریراً فی شهر شعبان المعظم سنه ۱۳۲۶. [مهر مربع با نشان شیروخورشید]: محمدعلیشاه قاجار، [۲۴] ۱۳؛ [یادداشت حاشیه]: قبض ضبط شد. [علامت توشیح]

سند شماره ۲

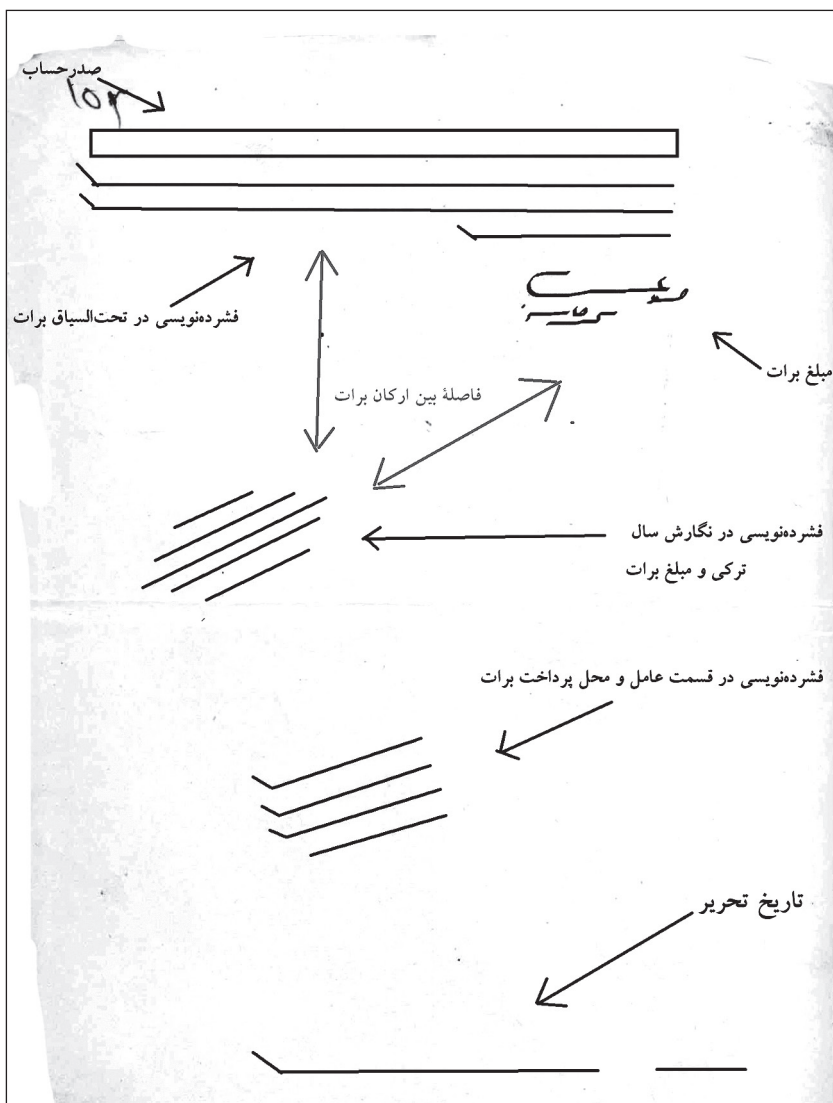
سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران،
شماره سند ۲۴۰۰۲۵۰۴.

تصویر ۱

ساختار ظاهری برات‌های دیوانی

تصویر ۲

فاصله بین خطوط
و ارکان برات دیوانی

منبع

آدمیت، فریدون و هما ناطق (۱۳۵۶). *افکار اجتماعی، سیاسی و اقتصادی در آثار منتشر نشده دوران قاجار*. تهران: انتشارات آگاه.

اصفهانی، حسین (۱۲۹۶). *بحر الجواهر فی علم الدفاتر*. کتابخانه مجلس شورای اسلامی، نسخه خطی شماره ۶۱۳۸۶.

انوری، حسن (۱۳۸۱). *فرهنگ بزرگ انوری*. تهران: انتشارات سخن.
جمالزاده، سید محمدعلی (۱۳۷۶). *گنج شایگان*. تهران: بنیاد موقوفات محمود افشار.

- رازی امین، احمد (۱۳۵۳). *هفت اقلیم* (ج ۲). تهران: کتابفروشی علی اکبر علمی.
- رضایی، امید (۱۳۹۰). *درآمدی بر اسناد شرعی دوره قاجار*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، برات ابتیاع شماره سند ۲۴۰۰۰۲۵۰۴.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، برات مواجب شماره سند ۲۹۶۰۰۳۴۳۲.
- شقاقی، حسینقلیخان (۱۳۵۳). *خاطرات ممتحن الدوله*. تهران: امیرکبیر.
- شیخ نوری، محمدامیر (۱۳۸۶). *فراز و فرود اصلاحات در عصر امیرکبیر*. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- شیخ‌الحکمایی، عمادالدین (۱۳۸۸). *اسناد معماری ایران*. تهران: دانشنامه تاریخ معماری و شهرسازی ایران زمین.
- صفی نژاد، جواد (۱۳۸۷). *کوششی در آموزش خط سیاق*. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.
- فرمانفرما، فیروزمیرزا (۱۳۷۷). *نامه‌های حکومتی فیروز میرزا فرمانفرما* (فتح‌الله کشاورز، کوشش گر). تهران: سازمان اسناد ملی ایران.
- فراستی، رضا (۱۳۷۸). *آشنایی با فرمان‌ها و رقم‌های دوره قاجاریه*. تاریخ معاصر ایران، شماره‌های ۱۳-۱۴.
- فروغ اصفهانی، محمدهدی (۱۳۷۸). *فروغستان* (ایرج افشار، کوشش گر). تهران: مرکز نشر میراث مکتوب.
- قائم‌مقامی، جهانگیر (۱۳۵۰). *مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی*. تهران: انجمن آثار ملی.
- قزوینی، آصف‌خان (۱۳۸۲). *تاریخ الفی* (ج ۴). (غلامرضا طباطبایی مجد، کوشش گر). تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- نبی، ابوالفضل (۱۳۶۵). *تقویم و تقویم نگاری در تاریخ*. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- کاشانی، محمدکاظم (۱۲۵۵). *قوانین السیاق*. کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، شماره ۱۰۱ ب- ادبیات/ ۵۰۲۴.
- کریمی، اصغر (۱۳۶۵). «حساب سیاق یا حساب دیناری»، *مجله مردم‌شناسی و فرهنگ عامه ایران*. ۱۳۶۵، شماره ۳.
- گرونکه، مونیکا (۱۳۸۷). «نگارش اسناد خصوصی در جهان اسلام در سده‌های میانه». *میراث جاوید*. ۱۶ (۶۲).
- مستوفی، عبدالله (۱۳۸۴). *شرح زندگانی من (تاریخ اجتماعی دوران قاجار)*. (ج ۱). تهران: انتشارات زوار.
- معانی، احمدگلچین (۱۳۵۷). *شهریور و مهر*. «مهر و نقش مهر»، *هنر و مردم*، شماره ۱۹۱ و ۱۹۲.
- نخجوانی، هندوشاه (۱۹۷۸). *دستورالکاتب فی تعیین المراتب* (ج ۱). (عبدالکریم علی اوغلو علی زاده، کوشش گر). فرهنگستان علوم جمهوری سوسیالیستی آذربایجان.
- Christoph, Werner, (2003). *formal aspects of Qajar deeds of sale in Persian Documents* (Kondonoboki, editor). London and New York: Routledge curzon.